

УДК 94(477): [334.754:352.93(1-22)]

О. А. Забудкова

ПРОТИСТОЯННЯ ПРОМИСЛОВИХ СИНДИКАТІВ І ЗЕМСТВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Сучасний етап капіталістичного розвитку України характеризується, між іншим, утвердженням в економіці великого капіталу. Останній намагається зайняти своє місце в суспільстві, що вимагає неминучих зіткнень з іншими представниками капіталу, органами влади, громадськими організаціями тощо. З цієї точки зору цікавим і цілком актуальним є вивчення досвіду протистояння синдикатів і земств Російської імперії, яке розкриває комплекс протиріч між великим капіталістичним виробником та суспільством на початку ХХ століття.

Проблема взаємовідносин земств і синдикатів ще не отримала широкого висвітлення в історичній літературі, однак розглядалася багатьма авторами як складова частина досліджень, присвячених іншій проблематиці. Так питання боротьби земських установ із синдикатом «Покрівля» аналізувалося Л. Б. Кафенгаузом [6]. Багатий фактичний матеріал подає в своїй розвідці, присвяченій історії синдикатів, Г. Р. Циперович [26]. У радянській історіографії тема конфлікту земств і монополій майже не розроблялася, вивчено було лише деякі його аспекти [11; 21; 25]. Значну увагу розглядуваному питанню приділили в своїх монографіях сучасні українські історики О. Б. Шляхов [27], О. П. Реєнт і О. В. Сердюк [16]. Втім запропонована проблема ще не стала темою окремого дослідження, що не дозволяє скласти повного уявлення про економічне становище пізньої Російської імперії.

Метою статті є виявлення причин і перебігу протистояння промислових синдикатів і земств Російської імперії.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття імперія Романових зробила великий стрибок уперед у розвитку важкої промисловості, наблизившись до таких лідерів світового ринку як Франція, Великобританія, США та Німеччина. Однак при значному піднесенні таких галузей як металургія та металообробка,

парадоксальним був той факт, що більша частина населення країни не могла вільно придбати їх продукти внаслідок нестачі та дорожнечі останніх. Перш за все ще стосувалася найчисельнішої групи споживачів – аграріїв, які склали близько 70% населення імперії [16, с. 5].

Однією з причин ситуації, що склалася, на думку українського дослідника О. Б. Шляхова, була надмірна опіка промисловості через введення практики державних замовлень. Орієнтуючись на них промисловці майже не враховували потреби широкого споживацького ринку. Тож коли перенапряга бюджету призвела до скорочення урядових замовлень, велика індустрія не змогла повноцінно пристосуватися до потреб приватного споживача [27, с. 61]. Самі ж споживачі головними винуватцями такого стану речей визнавали синдикати, які «буквально розорюють своїми вимогами національну промисловість» [20, с. 594]. Оплотом боротьби сільського споживача з синдикатами напередодні Першої світової стали органи місцевого самоврядування на селі – земства.

Починаючи ще з 60-х рр. XIX ст. земські установи вели торгівельну діяльність, розповсюджуючи через спеціальні склади сільськогосподарську техніку, залізо, насіння, добриво і т. п. В 1910 році такі заклади мали 86 % всіх повітів імперії [6, с. 180]. Головну роль в земській торгівлі відігравали сільськогосподарські машини (68% всього відпуску), потім дахове залізо (26%) та сортове (6%). [2, с. 264].

Земства України мали достатньо велику питому вагу в загальноросійській земській торгівлі. В 1905 році тут через склади було реалізовано 23% заліза та 30% сільськогосподарських машин від загальної кількості проданого через земські склади, а в 1907 р. – відповідно 28 та 22% [7, с. 167].

Загалом уряд заохочував розширення земської торгівлі, прихильно до неї ставилася й буржуазія. За словами голови Міністерства державного майна Єрмолова «уряд пішов назустріч цим пропозиціям гірничопромисловців, і Міністерством фінансів дозволено відкрити в Державному банку земствам довгострокові кредити під придбання для населення різних сортів заліза та знарядь» [11, с. 27–28]. Однак з розвитком монополістичних тенденцій у промисловості та зменшенням кількості державних замовлень на тлі посилення

впливу земських торгівців співвідношення сил поступово змінюється, що призвело до конфлікту між промисловим виробником та сільськогосподарським споживачем.

Гучного розголосу в суспільстві отримала боротьба земств проти уральського синдикату «Покрівля», контрагенти якого виготовляли дахове залізо. Покриття дахів залізом, окрім всього іншого, було також протипожежним заходом, тому з розвитком земського страхування від вогню, земства ставали безпосередньо зацікавленими в скороченні кількості пожеж. З цією метою вони торгували даховим залізом за пільговою ціною, використовуючи необхідні для цього кошти із страхового капіталу [6, с. 179]. Однак розповсюдження заліза на селі було вкрай повільним, оскільки більшість селян та навіть городян не мали на це коштів. Так у Брацлаві Подільської губернії в 1910 році 592 з 1160 домів були покриті соломною [7, с. 164].

У середині 1908 р. з доповіді Московської губернської управи З'їзду представників земств з'ясувалося, що головною причиною занепаду діяльності посередницького земського бюро було виникнення синдикату «Покрівля», діяльність якого викликала значне скорочення споживання заліза на селі. З метою протистояння синдикату рекомендувалося об'єднання земств для закупівлі заліза. 26 липня 1908 року було вироблено основні положення загальноземського союзу, який отримав неофіційну назву «Залізного союзу земств». Він оформився на початку 1909 р., коли на З'їзді представників земств зі спільної закупівлі заліза до союзу остаточно ввійшли 13 земств. Пізніше кількість членів союзу збільшилася, до нього навіть приєдналися деякі приватні підприємства, які потребували заліза [26, с. 107].

Головною метою земці проголосили боротьбу з завищеними цінами «Покрівлі», яку вели шляхом закупівлі заліза в аутсайдерів та торгівлі за пільговими цінами. Деякі земства працювали не лише за готівку, а й у кредит. Крім того земства уникали посередників і купували товари більшою частиною безпосередньо від фірм у кредит із розстрочкою платежу на 0,5–1 рік [8, с. 257].

Рішучий виступ цієї антисиндикатської організації викликав обурення не лише залізо заводчиків, а й у всіх торгово-промислових колах. Їх загальний

настрій можна охарактеризувати виразом голови Московського біржового комітету Коновалова: «... ми маємо справу з організованою боротьбою проти приватного капіталу» [12, с. 2]. У пресі наголошувалося на шкоді, яку завдасть союз, зверталася увага на загрозу іноземних синдикатів, які вб'ють російську залізну промисловість, на збільшення кількості безробітних, що неминуче при закритті заводів, на збитковість казенних підприємств [23, с. 1]. Цікавим є те, що протести лунали не скільки проти контрсиндикатських дій земств, скільки проти земської торгівельної діяльності загалом. Так, за версією підприємців, збільшення розмірів закупівлі та продажу заліза призвело до того, що на інші потреби населення коштів вже не вистачало [1, с. 215].

Висловлювалися також сумніви в протипожежних якостях залізної покрівлі: «Ще не встановлено взагалі, наскільки доцільними є в селі дороги залізні дахи за наявності низки умов, що перетворюють сільську пожежу на стихійну силу, боротьба з якою майже неможлива. Будови під залізними дахами горять у селах іноді сильніше, ніж будови під дахами дерев'яними, навіть солом'яними» [1, с. 215].

Особлива ж увага зверталася на цілковиту некомпетентність земських торговців. За словами одного з представників Московського біржового товариства: «Земства продають майже за заготівельною ціною, благодіють населенню за рахунок чужої кишені» [12, с. 2]. Залізо заводчики звинувачували земства у відсутності комерційного підходу до ведення справи, оскільки при торгівлі за пільговими цінами утримання складів, ведення звітності та втрати по кредитах покривалися за загальноземський рахунок. «Земська торгівля в її філантропічному вигляді представляється нам не лише некорисною для країни, але й вельми шкідливою», – наголошував управляючий справами «Покрівлі» С. Фармаковський [22, с. 1]. Тож промисловці вимагали взагалі відлучити земства від торгівельної діяльності та передати їх повноваження приватним союзам і товариствам [9, с. 489].

Однак виступи підприємців не знайшли підтримки населення, а звернення земств до аутсайдерів змусило «Покрівлю» поступитися. На московській нараді представників земств наприкінці 1909 р. з'ясувалося, що лише факт організації

спільної закупівлі заліза земствами примусив «Покрівлю» знизити ціну з 5 до 15 коп. за пуд [26, с. 108]. Вже наприкінці 1909 року синдикат виявився нездатним диктувати свої умови земствам, а 1910 рік розглядався «Залізним союзом» як рік остаточної перемоги: синдикат знизив ціни, з нього вийшли 5 заводів [15, с. 246–247].

Зазначимо, що одним із наслідків конфлікту між «Покрівлею» та «Залізним союзом земств» була зміна розстановки сил на металевому ринку країни. Ігноруючи контрагентів уральського синдикату земства зверталися до аутсайдерів, серед яких були й представники південних заводів, що входили до складу «Продамету». Хоча збут дахового заліза останнім не було синдиковано, правління синдикату було зацікавлено в зменшенні впливу «Покрівлі». Саме земства спростували міф про низьку якість південного дахового заліза та сприяли збільшенню до нього інтересу з боку інших споживачів [28, с. 2]. Крім того, діяльність земської організації із закупівлі дахового заліза стримувала вступ до «Покрівлі» нових уральських заводів, що стало однією з причин того, що збут дахового заліза повністю синдикувати не вдалося [25, с. 132].

Не менш запеклою була боротьба земств із об'єднанням у галузі виробництва сільськогосподарської техніки. На початку ХХ ст. Україна була головним центром сільськогосподарського машинобудування в Російській імперії. Тільки на території п'яти українських губерній у 1911 р. було вироблено 59,58% від усього імперського виробництва [16, с. 76]. Водночас південні українські губернії були й великим ринком продажу сільськогосподарських знарядь. Тут через брак робочих рук техніка значно ширше проникала не лише в поміщицькі, але й селянські господарства [16, с. 74].

Однак загалом рівень розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування залишався вкрай незадовільним. Так, за даними О. Реєнта та О. Сердюка вартість діючого парку сільськогосподарських машин становила в Російській імперії у 1913 р. 425 млн руб., тоді, як у США вже у перші роки ХХ ст. досягла 5,8 млрд руб. [16, с. 75]. Ввезення ж техніки з-за кордону ускладнювалося через високі митні ставки. У 1909 р. член фінансової комісії Державної думи С. Г. Кисельов підкреслював, що інтереси аграрного сектору

«страждають в значній мірі від дорожнечі сільськогосподарських машин та знарядь, що є результатом ... високих ставок обкладання сільськогосподарських знарядь іноземного виробництва митом» [27, с. 67].

Тож нарікання на високі ціни сільськогосподарської техніки з боку споживачів лунали постійно, а із заснуванням у 1906 році З'їзду російських фабрикантів землеробських машин та знарядь, останній став головним об'єктом критики. За свідченням журналу «Земська справа» вже в 1910 році в Раді З'їздів функціонували 2 комісії з «урегулювання» цін [13, с. 432]. На думку радянського історика В. Я. Лавричева, З'їзд поєднував у собі функції представницької організації та картелю. В 1911 та 1913 рр. підприємці домовилися про створення постійно діючої комісії, яка наглядала б за торгівлею сільськогосподарськими машинами. Проте встановлення цін залишалося в компетенції самого з'їзду [11, с. 17]. Г. Р. Циперович також вказує на те, що вже в грудні 1906 року між промисловцями було укладено угоду про встановлення мінімальних цін на жнивварські машини [26, с. 63]. Однак власне синдикатську угоду було укладено лише наприкінці 1913 року.

Одним з найважливіших факторів, які прискорили монополізацію сільськогосподарського машинобудування, була діяльність американського тресту з виробництва сільськогосподарських знарядь «International Harvester Company of America», який виник у 1902 році шляхом об'єднання п'яти великих американських заводів. Він дуже швидко став міжнародним та завоював на світовому ринку пануюче становище. Відомості про намір тресту відкрити виробництво в Росії, які з'явилися в 1910-х рр. не могли не позначитися на настроях російського ринку [26, с. 63].

З іншого боку тенденцію до об'єднання зумовлювала неможливість збільшення прибутків за рахунок зменшення собівартості через високі ціни на сировину, яка знаходилася в руках синдикату «Продамет». Останній на звернення з приводу зниження цін для сільськогосподарського машинобудування відповідав, що ціни «зовсім не є перебільшеними» та на поступки не йшов [5, с. 81–82].

Тож вимушені зайняти антисиндикатську позицію стосовно «Продамету» як постачальника сировини та такого сильного конкурента як американський трест жнивварських машин, заводчики в той же час стали об'єктом ворожої політики земських складів, що стало ще одним із стимулів до синдикування.

У вересні 1913 р. в Москві 12 заводів сільськогосподарського машинобудування, констатуєчи «руйнівний вплив на приватну торгівлю політики земських управ», уклали між собою негласну угоду. В це об'єднання вступили 7 російських, 2 німецьких, 2 американських та 1 російсько-американський заводи. За змістом угода являла собою низку умов, обов'язкових та необов'язкових, яких заводчики мали дотримуватися під час продажів.

За обов'язковими умовами для земств та інших громадських організацій встановлювалися такі продажні ціни, щоб вони не мали можливості продавати дешевше, ніж фірми. Було скорочено строки кредитів для оптових продажів у Європейській Росії, змінювалися й відсотки річних: 6–7% для торгівців та 8% для земств та кредитних товариств. Ще більший наступ на земську торгівлю включали в себе т. зв. необов'язкові пункти угоди. З них найважливішим був такий: «щоб у видах паралізації руйнуючого впливу на приватну торгівлю політики земських управ, у справі машино-торгівлі завжди була встановлена різниця між цінами, призначеними земствам і їх об'єднанчим організаціям та приватним оптовим покупцям. Різниця ця повинна бути не менше 5%, при цьому строк платежів земствам ... повинен бути якомога коротким [17, с. 11]. Тож укладена угода дійсно мала на меті усунення земств від торгівлі сільськогосподарською технікою шляхом вироблення більш тяжких умов придбання товарів у виробників. Можливості для цього були якнайкращі, оскільки 18 фірм, які уклали антиземську угоду, контролювали 70% виробництва сівалок, 42% виробництва молотарок та 37% виробництва знарядь обробки ґрунту та жнивварок [19, с. 751].

Майже одночасно з вищезгаданим об'єднанням, на початку 1914 року, одні з найбільших виробників сільгосптехніки на Півдні України товариство «Ельворті», торгівельний дім Коппа та товариство «І. Гена» об'єднались в акціонерне товариство «Врожай» з правлінням у Москві. Виникнення цього

місцевого синдикату було цілком закономірним і не останню роль тут зіграла діяльність земських установ. У 1910 році З'їзд представників земств та завідуючих земськими торговими складами Півдня Росії вирішив створити на півдні України товариство земств, яке займалося б торгівлею машинами для сільського господарства. Звісно, що таке об'єднання в районі, який давав більше половини всього виробництва сільськогосподарського устаткування, не могло залишитися поза увагою З'їзду фабрикантів землеробських машин і знарядь. Було зроблено спробу об'єднання заводчиків задля «регулювання збуту продукції», проте здійснити його тоді не вдалося. Діяльність же земських установ українських губерній у 1913 році вела, на думку заводчиків, «до такого знецінення машин», яке загрожувало «існуванню заводів». Виходом для заводчиків стало утворення місцевого синдикату [21, с. 76].

Тож на початку 1914 року в Україні діяли два об'єднання, які мали на меті повну ліквідацію земського посередництва в торгівлі сільськогосподарською технікою. Заводчики намагалися досягти цього шляхом улаштування місцевих агентур для з'ясування платоспроможності окремих покупців, заснування особливого товариства взаємного кредиту для обліку векселів і зобов'язань із круговою порукою, сумісного стягнення боргів та заснування юридичної консультації для членів відділу з торгового права, податкових питань і т. п. [14, с. 1]. Але перш за все заводчиками було підвищено ціни, а знижки земствам зменшено з 35% до 20% [26, с. 65].

Не дивно, що таке об'єднання промисловців викликало бурхливу реакцію земств та було сприйнято ним як оголошення війни. «Готуйтеся до боротьби, землероби!», – закликала земська преса [4, с. 15].

Головним засобом цієї боротьби було обрано повне об'єднання земств та громадських організацій, які вели торгівлю сільськогосподарськими машинами та знаряддями. У резолюції засідання Київського товариства західних земств зазначалося, що «нарада визнає необхідним енергійну протидію угоді, що відбулася, шляхом широкого об'єднання земських, громадських, союзно-кооперативних і казенних організацій, які постачають населенню сільськогосподарські машини та знаряддя» [10, с. 21].

Першими уклали союз Орловське та Київське земські товариства й Московський народний банк [19, с. 751]. Проте новостворений синдикат почав діяти так енергійно, що навіть посиленого об'єднання Київського та Орловського земств виявилось недостатньо. Тож земські установи перейшли до іншого виду боротьби та апелювали до громадськості, закликаючи приєднатися до них різні споживчі та кредитні товариства, урядові заклади та ін.

До цього ж часу належить активне обговорення в пресі такого заходу як муніципалізація промислових підприємств задля звільнення від «ярма синдикатів» [13, с. 439, 441]. Будівництво власного заводу для виробництва машин розглядалося, наприклад, серед земських діячів Слав'яносербського повіту Катеринославської губернії [3, с. 3]. Проте, на думку Г. Р. Циперовича, на той час здійснення такого задуму було земствам не під силу, оскільки справа заснування такого заводу вимагала не лише вирішення складних фінансових і технічних завдань, а й необхідність боротися ще з низкою монополій, які виготовляли сировину та ін. [26, с. 115].

Боротьба між земствами та синдикатом була у самому розпалі, коли Російська імперія вступила в Першу світову війну, що зумовило повну трансформацію економіки країни. Зокрема відчутного удар отримало сільськогосподарське машинобудування. Так вже в перші три місяці війни в Таврійській губернії 6 заводів цієї галузі скоротили виробництво на 50–80 % через несплату боргів та закриття банківського кредиту [24, арк. 2 зв. – 4]. На 15 березня 1915 року вже 14 заводів скоротили виробництво на 40–85 %, а роботу ще 8 було призупинено [24, арк. 35 зв. – 40].

Підкорюючись закону пристосування основних галузей виробництва до воєнного ринку, поступово підприємці зосередили свої капітали в галузях, які працювали на постачання армії. Більшість заводів сільськогосподарського машинобудування було мілітаризовано. За даними Міністерства продовольства в 1914 р. внутрішнє виробництво сільськогосподарського обладнання дало 90% нормального випуску, в 1915 р. – 50%, в 1916 р. – 20%, а в 1917 р. – 15%. Це дало змогу констатувати, що «за час війни наше с.-г. машинобудування приведено майже до бездіяльності» [26, с. 116]. Крім того війна припинила торгівельні

зносили з Німеччиною та Австрією, які постачали значну частину техніки. Тож на третьому році війни з торговельної мережі імперії зникли навіть такі прості знаряддя як сокири, лопати, пили, молотки, труби, підкови та інше.

Все це не могло не позначитися на рівні цін. Щоправда внаслідок діяльності об'єднаних земств ціни на початку 1915 року зросли лише на 8–10 %, однак вже навесні вартість збиральної техніки підвищилася вже на 50–60% [18, с. 34].

Отже на початку Першої світової війни конфлікт між земствами та синдикатами залишався не вирішеним і поступово під впливом загальної кризи російської економіки відійшов на другий план. Проте це протистояння мало значно глибші причини та значення, ніж може здатися на перший погляд. Його корінь містився в загальному економічному курсі урядових кіл Російської імперії. Починаючи з 90-х рр. XIX ст., коли тогочасним міністром фінансів С. Ю. Вітте було взято курс на швидку індустріалізацію імперії, промисловість отримала статус протекційної галузі економіки, відсунувши на другий план сільське господарство. Оскільки країна залишалася аграрною, то поступово серед більшості населення складається негативне ставлення до промислових кіл, яке тільки погіршується з утворенням на початку століття великих монополістичних об'єднань. Аграрії не могли не бачити, що подібний стан речей призводить до руйнації сільського господарства, вимагаючи купувати за завищеними цінами тоді, коли село не отримувало жодної підтримки з боку держави. Основними виразниками цієї думки на селі стали земства. Синдикати розглядалися ними як «велика сила до того ж протисупільного характеру, яка створюється новітнім економічним розвитком», а політика уряду як така, що «ставить міста та земства в повну залежність від сваволі синдикатів» [13, с. 430, 435].

Вкрай негативне ставлення населення до монополій яскраво ілюструє позиція органів місцевого самоврядування Катеринославщини в обговоренні проблеми створення металургійного тресту у 1908 р. Катеринославські повітові земські збори порушили перед урядом питання про неприпустимість створення подібної монополії та «взагалі усіляких трестів» [27, с. 102].

В процесі боротьби з'ясувалося, що справа йде вже не лише про дахове залізо чи сільськогосподарські машини, а й загалом про відсіч посиленню

промислового капіталу, який загрожував дворянському та заможному селянському землеволодінню, інтереси якого захищали земства. Отже протистояння синдикатів та земств було не лише протиріччям продавця та незадоволеного ціною покупця, а й однією з форм боротьби промислового та аграрного капіталів за вплив на економічне та політичне життя Російської імперії.

Таким чином, на початку ХХ століття в Російській імперії набирає сили конфлікт між синдикованою промисловістю та сільськогосподарським споживачем у вигляді земських установ. Особливої сили це протистояння набуло на ринку дахового заліза та сільськогосподарської техніки. Обурені високими цінами на ці промислові товари, земства утворюють власні союзи для їх розповсюдження за пільговими цінами, що в свою чергу викликає спротив підприємців. Своєю антисиндикатською спрямованістю земства змушували відповідні підприємства враховувати інтереси споживачів і досягли в цьому значних успіхів. Крім того, цей конфлікт став одним із проявів боротьби промислового та сільськогосподарського капіталу в економіці імперії та яскраво показав вкрай негативне ставлення більшості населення до захищеної митними тарифами промисловості та її дітищ – синдикатів, в яких аграрії справедливо бачили причини власного занепаду.

Протистояння синдикатів та земств є складовою великої проблеми взаємодії промисловості та сільського господарства пізньої Російської імперії, яка на даний момент є майже не дослідженою. Її вивчення в подальшому дозволить скласти більш повне враження про розвиток економіки імперії Романових та причини її краху.

Література

1. А. Ф. Голос сельского хозяина о земской торговле железом / А. Ф. // Промышленность и торговля. – 1909. – № 16. – С. 215.
2. А. Ш. Земская торговля железом в 1907 г. / А. Ш. // Промышленность и торговля. – 1909. – № 17. – С. 264–265.
3. Борьба с синдикатом // Южный край. – 1914. – № 12075 (30 мая). – С. 3.
4. Готовьтесь к борьбе // Киевская земская газета. – 1914. – № 19 (23 мая). – С. 13–15.

5. Из протокола совещания контрагентов «Продамета» по сортовому железу о предстоящем обсуждении на Съезде фабрикантов земледельческих машин и орудий вопроса о мероприятиях для более дешевой закупки железа и стали по сравнению с ценами, установленными «Продаметом» // Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917). Документы и материалы. – М–Л. : Издательство Академии наук СССР, 1963. – С. 81–82.
6. Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности : К вопросу о концентрации производства в России / Л. Б. Кафенгауз. – М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 264 с.
7. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX века. На материалах Украины / Б. А. Кругляк. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 1992. – 192 с.
8. Кюнцель В. Земства в роли торговых организаций / Вл. Кюнцель // Промышленность и торговля. – 1911. – № 6. – С. 255–258.
9. Кюнцель В. Экономические мероприятия земства / Вл. Кюнцель // Промышленность и торговля. – 1911. – № 23. – С. 489–492.
10. Л. В. Киевское Товарищество Западных Земств по продаже сельскохозяйственных машин / Л. В. // Киевская земская газета. – 1914. – № 20 (30 мая). – С. 21–22.
11. Лаверычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России / В. Я. Лаверычев. – М. : Мысль, 1982. – 200 с.
12. Нестеров А. Промышленники и земство // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 245 (31 октября). – С. 2.
13. Никитский А. Общественное самоуправление и синдикаты / А. Никитский // Земское дело. – 1914. – № 6. – С. 428–442.
14. П-ов Я. Неправильная тактика / Я. П-ов // Торгово-промышленная газета. – 1914. – № 126 (4 июня). – С. 1.
15. Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность к началу XX века / В. Поликарпов. – М. : «Индрик», 2008. – 552 с.

- 16.** Реєнт О. П. Україна та світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) : монографія / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
- 17.** Резников М. З. По поводу образования синдиката заводчиков сельскохозяйственных машин и орудий / М. З. Резников // Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – № 19 (22 мая). – С. 10–12.
- 18.** Торгово-промышленный мир России: ежегодник. 1916 год [под ред. Е. В. Михальского]. – Петроград, 1916. – 348 с.
- 19.** Травинов С. Земство и синдикаты / С. Травинов // Земское дело. – 1914. – № 10. – С. 749–753.
- 20.** Травинов С. Нужно дать отпор / С. Травинов // Земское дело. – 1914. – № 8. – С. 559–561.
- 21.** Уперенко М. О. До історії створення синдикату «Врожай» / М. О. Уперенко // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Міжвід. зб. наук. праць. – 1974. – Вип. 8. – С. 74–77.
- 22.** Фармаковский С. Земские торгово-промышленные тенденции / С. Фармаковский // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 286 (18 декабря). – С. 1.
- 23.** Хозяин. О железном союзе земств / Хозяин // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 200 (6 сентября). – С. 1.
- 24.** Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 575, оп. 1, спр. 748, 40 арк.
- 25.** Цукерник А. Л. Из истории синдиката «Кровля» / А. Л. Цукерник // Исторические записки. – 1955. – Т. 52. – С. 112–141.
- 26.** Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России / Г. Р. Цыперович. – Петроград, 1920. – 210 с.
- 27.** Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / О. Б. Шляхов. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
- 28.** Штромберг М. А. Земская железная операция / М. А. Штромберг // Торгово-промышленная газета. – 1910. – № 261 (18 ноября). – С. 1.